և Կարապետ Գուլագազյանի հետ մեկտեղ Սալմաստից դուրս գալով նորից բռնում է Վանի ճանապարհը։

Աղբակն անցնելուց հետո, Ջուխ Գյադուկ կիրճում, որը Բաշկալեից (Հայդամակերտ) Վան տանող անցքն էր, Սպիտակ կոչված աղբյուրի մոտ եղյակը անակնկալի է բերվում Թերևս պատահականորեն այդ կողմերով անցնող թուրքական ոստիկանների մի ջոկատի կողմից և անհավասար մարտում, վիրավորելով երկու ոստիկանի, Գոլոշյանն ու Ագրիպասյանը քաջաբար կռվում ու ընկնում են, իսկ Գուլագազյանին հաջողվում է փախչել և խույս տալ հետապնդումից։ Ժողովրդի ազատագրման գաղափարին նվիրված հայրենասեր այս երիտասարդները հայ ազատամարտի ճանապարհին ընկած առաջին նահատակներից էին։

4. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԼԾԻ ՏԱԿ ՀԵԾՈՂ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման ուղիներում վաղուց էր ձևավորվել թուրքական լծի տակ հեծող մյուս ժողովուրդների հետ համերաշխվելու, հատկապես հայ-քուրդ-ասորական դաշնակցության գաղափարը։ Քուրդ ցեղապետերի սանձարձակ ասպատակությունները, որոնց մշտապես ենթակա էր արևմտահայությունը, թուրքական իշխանությունների հրահրմամբ հանախ ոչ միայն խաթարում էին հայ ազատագրական շարժումը, այլև վտանգ սպառնում հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը։ Այս հանգամանքն էլ մեծապես նպաստեց հայ-քրդական դաշնակցության գաղափարի ստեղծմանը։

XIX դարի 70—80-ական թվականներին, որպես Օսմանյան կայսրության հարստահարվող ժողովուրդների, հատկապես հայ, քուրդ, ասորի և հույն ժողովուրդների միասնական պայքարի ջատագովներ հանդես եկան Բաֆֆին, Մ. Խրիմյանը, Գ. Սրվանձտյանցը, Ա. Թոխմախյանը, Ս. Տեկանցը և շատ ուրիշներ։

Բաֆֆին, որ իր պատմական աշխատություններում իսկ բարձրացնում էր ժամանակի հուզող հարցերը, հետևողականորեն շոշափում էր նաև հայ-ասորական դաշինքի խնդիրը, իսկ «Սամվելում» ուղղակի շեշտում՝ ասորիների հետ համերաշխվելու անհրաժեշտությունը։ Ասորիները «...օր մը չէ օր մը հայոց հետ կարող են միանալ զիրենք հարստահարող բռնավորաց դեմ»,— ասում էր Տեկանցի հերոսը և նույնիսկ իր ծրագիրն առաջարկում նրանց առաջնորդին[55]։

Վասպուրականում կենտրոնացված էր քրիստոնյա ասորիների 70—80-հազարանոց մի համայնք, որի անդամների մեծ մասը, առաջնորդից սկսած, մշտապես զինված էին։ Ասորիների առաջնորդը՝ մարշիմոնը, հասկանում էր քրդերի միջոցով քրիստոնյաներին հալածելու և ոչնչացնելու Բ. Դռան հետին նպատակը, ուստի ինքն էլ, հատկապես նրան ենթակա մելիքները, հայ-ասորական, ինչպես նաև հայ-քուրդ-ասորական դաշնակցության ջատագով էին, մանավանդ, որ ասորիներն ընդունում էին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի իրավասությունը՝ միջնորդի դեր կատարելու Բ. Դռան և իրենց միջև։

55 Տե՛ս Ս. Տեր-Սարգսենց (Տեկանց), Շահեն ի Սիպիր, էջ 150—153։

1881 թ. փետրվարի 13-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Նովիկովին գրած զեկույցում Կ. Կամսարականը հայտնում էր, որ ասորիների առաջնորդները (մելիքները), որոնք հիմնականում ռուսական կողմնորոշում ունեն, համակարծիք լինելով իրենց մարշիմոնի առաջարկին՝ Թուրքական կառավարության դեմ ապստամբած Օրեյդուլլա[56] շեյխին օգնելու մասին, գահընկեց անելու սպառնալիքով, պահանջել են նրանից միանալ ոչ թե շեյխին, այլ հայերին և անմիջապես գործնական բանակցություններ սկսել վերջիններիս հետ, իրենց միացյալ ուժերի հետագա գործունեությունն ուղղորդելու համար։ Միաժամանակ ասորիները խոստանում էին հայերին՝ անհրաժեշտության դեպքում դուրս բերել մինչև 15 հազար կամավոր, նրանցից պահանջելով միայն 1000 հրացան[57]։

1880 թ. Գաբրիել Նորատունկյանը Գ. Սրվանձտյանցին ուղղած նամակում հայ ժողովրդի համար ամենակարևոր խնդիրը համարում էր քրդերի հետ մերձենալը և սերտ հարաբերություններ հաստատելը[58]։

Միասնական ճակատի ստեղծման ճանապարհին հայ գործիչները, հարկավ, նկատեցին քրդերի հետ միություն կազմելու, Թուրքական կառավարության կողմից վարձված նրանց ցեղապետերին իրենց կողմը գրավելու և ընդհանուր ուժերով իշխանության դեմ մարտնչելու անհրաժեշտությունը։ Գ. Սրվանձտյանցի կողմից հայ-քրդական զինակցությունը դրվատող «Քնշե Պոլս» ժողովրդական զրույցի գրառումն ու հրապարակումը դրա մի վառ վկայությունն էր։

Թուրքական կառավարությունն զգում էր հայ-քրդական համագործակցության վտանգը և եռանդով ձեռնամուխ եղավ քրդական շարժումները հայ ժողովրդի դեմ ուղղելուն։ Մանավանդ, որ հայ և քուրդ աշխատավոր դասերի փոխհարաբերությունները, հիմնականում, բարեկամական էին։ Մեր հարևան նստակյաց քրդերը չէին վնասում մեզ, մենք սիրով էինք ապրում միմյանց հետ,— պատմել էին հայ գաղթականները Բաֆֆուն[59]։ «Այն քրդերը, որոնք գեղջի երկրագործ են, ոչ միայն անվնաս են և հայոց հետ խիստ սիրով, այլև քան զհայերն առավել հարստահարյալ»[60]։ Եվ նրանց հետ հայ ժողովուրդն ապրում էր «եղբոր պես»[61]։ Հաճախ ոչ միայն քուրդ, այլև Թուրք աշխատավորներն էին հովանավորության տակ առնում իրենց հայ դրացիներին, նրանց պաշտպանում ոստիկանական կամայականություններից[62]։

Մինչև Ղրիմի պատերազմը և Եղդանշիրի նշանավոր ապստամբությունը, որի դրոշի տակ կռվում էր շուրջ հարյուր հազար զինվոր, Բ. Դուռը քրդերի նկատմամբ, առանձին բացառություններով, վարում էր բռնության ու հալածանքի իր վաղնջական քաղաքականությունը։ Ապստամբությունը ճնշելուց հետո կտրուկ փոխվեց Թուրքական կառավարության դիրքորոշումը քրդերի նկատմամբ և իշխանությունները բռնեցին նրանց սիրաշահելու ուղին։ Բեռ-

---

56 Այլ տեղերում նաև Իրազուլլա, Արեյդուլլա, Ուբեյդուլլա։

57 Տե՛ս ՌԱՔԻ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1881, գ. 1567, թ. 21—22։

58 Տե՛ս «Դիվան հայոց պատմության», հ. ԺԳ, էջ 345—346։

59 Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1957, էջ 509։

60 «Դիվան հայոց պատմության», հ. ԺԳ էջ, 90։ Նաև ՌԱՔԻ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1887, գ. 1573, թ. 5։

61 «Դիվան հայոց պատմության», ԺԳ, էջ 255։

62 Տե՛ս Սմբատ Բյուրատ, Արյունին ճամբուն վրա, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 15 և այլուր։

լինի կոնգրեսից հետո Բ. Դուրը դավադրաբար հայկական բարենորոգումներին հակադրեց քրդական հարցը։

Թուրքական կառավարությունը ոչ միայն խանգարեց քրդերին հասկանալու, որ հայկական հանձնաժողովում բարենորոգումների կենսագործումը օգտավետ է և քրդերին, այլև կարողացավ քրդական առաջնորդներին համոզել հակառակը։ Քուրդ ցեղապետ Հուսեյն աղան Ա. Թոխմախյանի հետ ունեցած զրույցում ասում էր, որ հայկական բարենորոգումների հարցը երևան գալուց հետո Թուրքերը բարեկամացել են քրդերի հետ և իրենց ձեռքով ցանկանում են Օսմանյան երկիրը սրբել հայերից։ Այդ նպատակով «շատ մեծ գաղտնի աշխատություններ են եղել և լինում են»[63]։

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ կառավարության կողմից քրդերին բաժանված նոր սիստեմի քսան հազար հրացանը, պատերազմից հետո հատուկ դիտավորությամբ նրանցից չհավաքվեց, որը և ողբերգական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի համար։ Սակայն քրդական առանձին առաջնորդներ հասկանում էին կառավարության քաղաքականության գեթ իրենց համար վտանգավոր կողմերը և երբեմն զգուշանում Բ. Դռան թելադրանքով կատարվող ջարդերի ու հարստահարությունների ահավոր չափերից, երբեմն էլ նույնիսկ դիմադրում կառավարության հայաջինջ քաղաքականությանը։ Դերսիմում ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին ստեղծվեց նույնիսկ թուրք կառավարողների դեմ ուղղված հայ-քրդական զինական դաշինք։ Ու թեպետ կարճատև, բայց միացյալ ճակատ ստեղծվեց թուրքական զորքերի դեմ[64]։ Առհասարակ պատերազմի նկատմամբ Դերսիմի քրդերը չեղոք դիրք բռնեցին, թեպետ խիստ թշնամաբար էին տրամադրված թուրքական իշխանությունների նկատմամբ։

1878 թ. հոկտեմբերին սկսվեց թուրքական կառավարության դեմ տակավին 40-ական թվականներին ապստամբած Բեդրխանի որդիների՝ Հուսեյին և Օսման բեյերի գլխավորած քրդական շարժումը, որին անմիջապես հաջորդեց շեյխ Օբեյդուլլայի՝ 1880 թ. ազատ «Քուրդիստանի» լոզունգով բարձրացուցած ապստամբությունը[65]։ Բ. Դռան ջանքերով, սակայն, այն իր սուր ծայրերով, ուղղվեց Վասպուրականի քրիստոնյա ազգաբնակչության ու հարևան Պարսկաստանի դեմ։ Բայց Օբեյդուլլան դեմ էր քրիստոնյա ազգաբնակչության զանգվածային ոչնչացման մասին կառավարությունից ստացած հրահանգների կատարմանը։

Այդ օրերին Մ. Խրիմյանն ահով գրում էր, որ կառավարության դրդումով քրդական մի միություն է կազմակերպվում, որն սպառնում է անդամալուծել Հայկական հարցը, դրան հակադրելով քրդականը և որ Թուրքիայում քրդական օջախ կազմելու նպատակով ամենավայրագ գործողություններ են ծավալվում Ադրբակը հայաթափելու ուղղությամբ[66]։

1880 թ. հուլիսի վերջերին Շամդինանում հրավիրված շեյխերի համաժողովում, ուր քննարկվում էր Թուրքական կառավարության դեմ ապստամբելու և անկախ Քուրդիստան ստեղծելու հարցը, պատասխանելով մի խումբ

---

63 Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռան հարավային ստորոտներ, էջ 51։

64 Տե՛ս Վ. Ա. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 291—292։

65 «Քուրդիստան» անվան տակ քրդական առաջնորդները հասկանում էին, իհարկե, նաև Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի մասը, հատկապես Տարոն-Վասպուրականը։

66 Տե՛ս Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. 2, էջ 120։

շեյխերի՝ քրիստոնյաներին բնաջնջելու մասին առաջարկներին, Օբեյդուլլան բացատրում էր, որ եթե մինչ այդ Բ. Դուռն օգնում էր բոլոր քրդերին, ապա այդ արվում էր նրանց քրիստոնեական տարրերին հակադրելու նպատակով, և եթե «Անատոլիայում» այլևս հայեր չլինեն, այն ժամանակ քրդերը թուրքական կառավարության աչքում կկորցնեն իրենց նշանակությունը։ Քրիստոնյաներին չարդելու առաջարկը մերժվում է[67]։

Կ. Պոլիս գնացած բազմաթիվ դիմումները, օտարերկրյա դեսպանների միջամտությունը և Օբեյդուլլայի Պարսկաստան կատարած արշավանքի պատճառով պարսկական կառավարության պաշտոնական բողոքն ու պահանջը՝ Օբեյդուլլային դատելու համար իրեն հանձնելու մասին, ստիպեցին Բ. Դռանը շեյխին հրավիրել մայրաքաղաք։ Սկզբում նա երկմտում էր, վախենալով Բ. Դռան դավերից։ Վերջապես Օբեյդուլլային շլացնող խարկանքով Կ. Պոլիս տարան, ուր 1881 թ. հուլիսին արքայավայել ընդունելություն ցույց տալով, մոտ մեկ տարի պահեցին այնտեղ և հայերին չարդելու մասին մանրամասն հրահանգավորելուց հետո, խնամքով նստեցրին իր վաճառականի անվան տակ թաքնված, նրա «գաղտնի փախուստը» դեպի Շամդինան։ Սակայն վերադարձից անմիջապես հետո նա փութով բացատրում և պատվիրում էր «...իր մարդոց, որ հայոց հետ լավ վարվին և թե թուրքերուն հայոց հետ թշնամաբար վարվիլը մինչև այժմ սխալ քաղաքականությամբ եղած է»[68]։

Օբեյդուլլան գուցե վերստին մտորում էր ազատ «Թուրդիստանի» համար պայքարի նոր ծրագրեր, բայց 1882 թ. վերջերին նա ձերբակալվում և 1883 թ. Բ. Դռան ցուցումով սպանվում է աքսորի ճանապարհին։

Քրդերի հետ դաշնակցելուն ամեն կերպ խանդարում էին և թուրք կառավարողները։ Հայ-քրդական դաշնակցության ստեղծմանը չկարողացան նպաստել Խրիմյանի, Հայկ Մելիք-Դադյանի, Փիլիկ Քեչյանի և այլոց անձնավոր գործունեությունը։ Ոչինչ չտվեցին նաև Հակոբ Տեր-Ղևոնդյանի և ժամանակի մյուս գործիչների այդ ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերը։

Քրդական որոշ գործիչներ միայն XIX դարի վերջերին սկսեցին արծարծել հայ-քրդական դաշինքի հարցը։

Միասնական պայքարի գործնական ծրագրեր չմշակվեցին նաև արաբ գործիչների հետ, որոնց կողմից հայ-արաբական դաշնակցության ծրագրային փաստաթղթերը ասպարեզ եկան շատ ավելի ուշ։ Հայ գործիչներին մշուշոտ երևաց հույն հայրենասերների հակաթուրքական գործունեությունը։ Ժամանակին գործնական քայլեր չարվեցին նաև բուլղար հեղափոխականների հետ համերաշխվելու ուղղությամբ, որոնց պայքարի ծրագրերում, որպես կարևոր գործոն, մատնանշվում էր դաշինքի անհրաժեշտությունը թուրքական լուծը թոթափելու հետամուտ մյուս ժողովուրդների հետ[69]։ Մանավանդ, որ 60-ական թվականների վերջերին, 70-ականի սկզբներին Փոքր Ասիա աքսորված բուլղար հեղափոխականները նշանակալի դեր էին խաղացել արև-

---

67 *Տե՛ս К. П. Камсаракан*, Вторженне шейха Обейд-Уллы в Персию в 1880 г. «Сборник материалов по Азии», вып. IX, СПб., 1884, стр. 35; *նաև Карцов*, Заметки о курдах, Тифлис, 1896, стр. 18.

68 *«Մշակ», 1882, № 216։*

69 *Տե՛ս Стоянов*, Записки о болгарских восстаниях, М., 1953, стр. 80.

մտահայ ազատագրական շարժման առաջամարտիկների գաղափարական ձևավորման գործում[70]։

Պայքարի իրենց ընկալումներում հայ գործիչները թեպետ նշմարեցին, բայց չկարողացան գործնականորեն հասնել հարստահարվող մյուս ժողովուրդների հետ համընդհանուր ճակատ կազմելուն։ Ավելին, թուրքական իշխանություններին հաջողվեց հայ ազատագրական շարժմանը հակադրել, նրա դեմ հանել քրդական որոշ ցեղապետերի։

Այսպիսով, արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը մեկուսացած մնալով դրացի քուրդ, ասորի, հույն, արաբ ժողովուրդների պայքարից, չկարողացավ դուրս գալ համընդհանուր շարժման մայրուղի։

5. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

XIX դարի 70—80-ական թվականներին իր վերելքը թևակոխած հայ ազատագրական շարժումների գաղափարախոսության առանցքը զինված պայքարի, մեծ տերությունների նկատմամբ կողմնորոշման, ազատագրական շարժման սոցիալական բովանդակության ու նրանց առնչության հարցն էր։

Դեմոկրատական ուղղության գործիչները, այդ թվում նաև նրանց հարողներն արևմտահայ ժողովրդի փրկությունը տեսնում էին թուրքական լծի դեմ բալկանյան ժողովուրդների նման ըմբոստանալու, իրենց ազատությունը զինված պայքարով նվաճելու գաղափարի մեջ։

Դատապարտելով Թուրքիայում «հավատարիմ հպատակի» ստրկամիտ քարոզը, նրանք հանդես էին գալիս խնկամանը վառոդամանով փոխարինելու (Ստ. Ոսկանյան), ազատությունը սրով ձեռք բերելու և պաշտպանելու (Րաֆֆի) կոչերով։ Դեռ 60-ական թվականներին հայ ժողովրդին ազատագրական պայքարի էր կոչում «Արծվի Վասպուրականը»։ Բեռլինի կոնգրեսից հետո, նրա խմբագիր Մկրտիչ Խրիմյանը գայրույթով նշավակում էր օտար լուծը հեզությամբ տանող, չբողոքող ու չապստամբող հայ ժողովրդին, ապա զենքի ու ըմբոստության կոչում նրան. «...Դեռ պիտի կոտորվիք, դեռ պիտի մորթվիք... քանի որ անզեն, անեղջուր, անասպար կապրիք»[71]։

Մերկացնելով մեծ տերությունների զավթողական քաղաքականությունը, հայ ժողովրդի ազատագրումը զինված պայքարի անհրաժեշտության հետ էր կապում և Մ. Մամուրյանը, իսկ Գր. Չիլինկիրյանը խոսում էր հայրենիքի համար արյուն թափելու առաքինության մասին։ Ժամանակի հրաշունչ ոգին մարմնավորեց Մ. Պեշիկթաշլյանը, Վ. Հյուգոյի «Հույն տղան» բանաստեղծության նմանողությամբ գրած իր «Հայ քաջորդուն», «Կուզեմ վառոդ և գնդակներ» ստեղծագործություններով։ Պ. Դուրյանի թախծոտ ու քնարական ոգին հայրենիքին օգնելու տենչով էր բաբախում, իսկ Հ. Պարոնյանն արդեն այդ օգնության ուղիներն էր նշմարում, որոնք անցնել չէր կարելի ոչ եվրոպական դիվանագիտության սարդոստայնի վրայով, ոչ էլ լացով, քանզի «արտասուքը մանուկներու և կիներու (մեծ մանուկներու) բաժինն է»։ Անգամ ազգային-պահպանողական Կ. Շահնազարյանը փափագում էր, որ յուր

---

70 Տե՛ս Տիգրան Մկունց. Ամիզայի արձագանքներ, Նյու-Յորք, 1950, էջ 192, 197։

71 Մ. Խրիմյան. Ամբողջական երկեր, էջ 275։